

Analysis of factors of increase and decrease of generation based on the teachings of the Qur'an and Hadith

Mohammad Reza Aram ¹ | Siddmjatbi Azizi ²

DOR: 20.1001.1.26454955.1402.18.63.13.9

Abstract

The issue of childbearing, while one of the most important issues of the family in particular, and the social system in general, is a superstructure issue. The increase or decrease of population is affected by many variables that neglecting the correct knowledge of these variables makes the problem more complicated and the situation worsens. The main question of this research is "According to the Qur'an and Hadith, what are the most important factors in reducing or increasing the population" By analyzing the Qur'an and the narrations of the Ahl al-Bayt (AS), the causes of increasing or decreasing generation can be classified into individual, family, social and political causes. Early marriage, kindness to parents, economic independence of children, religious affiliations, kinship relations and policies in line with reproduction are the most important factors of reproduction in society from the perspective of the Qur'an and hadiths.

Keywords: Childbearing; Generation decline; Family policy; Population crisis; Quran and Hadith.

Research Paper

Received:
20 March 2022

Revise:
08 January 2023

Accepted:
26 June 2023

Publication:
25 June 2022

P.P: 215- 242

ISSN: 2645-4955
E-ISSN: 2645-5269

1. Corresponding Author: Ph.D. in Political Science, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. dr.araam@gmail.com
2. Assistant professor, faculty member of Imam Sadegh University (AS), Tehran, Iran

Cite this Paper: Aram' M & Azizi'M. Analysis of factors of increase and decrease of generation based on the teachings of the Qur'an and Hadith, The Women and Families Cultural-Educational, 63(2), 215-242.

Publisher: Imam Hussein University

© **Authors**

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

تحلیل عوامل افزایش و کاهش جمعیت بر اساس آموزه‌های قرآن و حدیث

محمد رضا آرام^۱ | سید مجتبی عزیز^۲

۶۳

سال هجدهم
تابستان ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۰/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۰۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۴/۰۵

صص: ۲۴۲-۲۱۵

شاپا چاپی: ۴۹۵۵-۴۶۴۵
الکترونیکی: ۵۲۶۹-۴۶۴۵

چکیده

موضوع فرزندآوری در عین حال که یکی از مهمترین مسائل نهاد خانواده به طور خاص، و نظام اجتماعی به طور عام است، موضوعی عارضی است. شناخت عوامل مؤثر بر زادآوری در یک جامعه، به ویژه در شرایط بحران جمعیتی، از نقش و اهمیت بالایی برخوردار است. هدف از این پژوهش آن است که بر اساس آموزه‌های قرآن و حدیث عوامل مؤثر بر زادآوری را مورد بررسی قرار دهد. برای رسیدن به این هدف، قرآن کریم با روش تدبیر و تمامی کتب اربعه روایی مورد مطالعه قرار گرفت و مضامین مرتبط، با گردآوری استنادی مورد تحلیل استنباطی اصولی قرار گرفت. با توجه به کثرت مضامین وارد شده درباره مسأله جمعیت، این مضامین مورد دسته‌بندی قرار گرفت، آنگاه مهمترین و معتبرترین مضامین در هر قسمت انتخاب و مورد استناد قرار گرفت. افزایش یا کاهش جمعیت تحت تأثیر متغیرهای فراوانی است که غفلت از شناخت درست این متغیرها باعث پیچیده‌تر شدن مسأله و وخیم‌تر شدن اوضاع، می‌شود. بر اساس یافته‌های این پژوهش می‌توان مهمترین علل افزایش یا کاهش نسل را به علل فردی، خانوادگی، اجتماعی و سیاسی طبقه‌بندی نمود. ازدواج به هنگام، احسان به والدین، استقلال اقتصادی فرزندان، گرایش‌های دینی و مذهبی، صله رحم و سیاستگذاری‌های تقویتی و تکمیلی هم‌راستا با تکثیر نسل، مهمترین عوامل ازدیاد نسل در جامعه از منظر آیات، روایات و احادیث هستند. کاهش ازدواج یا افزایش سن آن، شیوع عقوق والدین، وابستگی اقتصادی فرزندان، کم‌رنگ شدن اعتقادات دینی در باب فرزندآوری، قطع رحم و سیاستگذاری‌های هم‌سو با زندگی مجردی، از مهمترین عوامل کاهش یا انقطاع نسل از منظر قرآن و حدیث هستند. در نتیجه بیش از آنکه عوامل سیاسی را در افزایش یا کاهش جمعیت اثرگذار باشند، عوامل فردی، خانوادگی و اجتماعی را در این مسأله اثرگذار هستند...

کلیدواژه‌ها: فرزندآوری؛ کاهش نسل؛ افزایش نسل؛ سیاست خانواده؛ بحران جمعیت؛ قرآن و حدیث.

۱. نویسنده مسئول: دکترای تخصصی علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دانشگاه

Dr.araam@gmail.com

امام صادق(ع)، تهران، ایران.

۲. استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران.

استناد: آرام، محمد رضا؛ عزیز، سید مجتبی. تحلیل عوامل افزایش و کاهش جمعیت بر اساس آموزه‌های قرآن و حدیث؛

DOR: 20.1001.1.26454955.1402.18.63.13.9. ۲۱۵-۲۴۲، (۲)۶۳

© نویسنده‌گان

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

این مقاله تحت لیسانس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه و طرح مسأله

اگر خانواده را به مثابه یک نظام منسجم در نظر بگیریم، فرزندآوری یکی از عیان‌ترین خروجی‌های این نظام است که بر تمام اجزای آن اثر می‌گذارد. حال اگر هر کدام از بخش‌های این نظام در معرض اختلال باشد، طبیعتاً یکی از اولین جاهایی که آسیب‌ها در آن نمود عینی پیدا می‌کند، مسأله فرزندآوری است. جمهوری اسلامی ایران به تبع روندهای جهانی، در حالی وارد گام دوم انقلاب شده که با مسأله یا بحران فرزندآوری روبرو شده است.

بحران تحدید نسل و انتقاد از آن توسط مقام معظم رهبری در سال ۱۳۹۱ و در جریان سفر به بجنورد پررنگ و علنی شد؛ «مسأله تحدید نسل از اواسط دهه‌ی ۷۰ باید متوقف می‌شد. این را متوقف نکردیم؛ این اشتباه بود. مسئولین کشور در این اشتباه سهیمند، خود بنده‌ی حقیر هم در این اشتباه سهیمم. این را خدای متعال و تاریخ باید بر ما ببخشد. نسل جوان را باید حفظ کرد. با این روند کنونی اگر ما پیش برویم کشور پیر خواهد شد. خانواده‌ها، جوان‌ها باید تولید مثل را زیاد کنند» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱). پس از این بیانات بود که مسأله فرزندآوری تبدیل به یکی از مهمترین مسائل در محافل نخبگانی و سیاست‌گذاری شد و عمده‌گزینه‌های سیاستی به سمت و سوی خانواده ایرانی و افراد متأهل سوق پیدا کرد. توجه به این مسأله، با ابلاغ سیاست‌های کلی جمعیت در اردیبهشت ماه سال ۱۳۹۳ در قالب ۱۴ بند به اوج رسید (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۵).

در سالیان گذشته، علی‌رغم افزایش زنان ایرانی در سن باروری (۱۵-۴۹ سال)، روند کاهش نرخ باروری و فرزندآوری شدت بیشتری به خود گرفت و سیاست‌های روی کاغذ و هشدارهای پیری جمعیت، اثر چندانی در بهبود این اوضاع نداشت. بر اساس اطلاعات سازمان ثبت احوال کشور تعداد کل مولید ثبت شده در سال‌های بین ۱۳۹۶ تا ۱۳۹۹ به ترتیب برابر ۱۴۸۷۸۵۵، ۱۳۶۶۴۸۴، ۱۱۹۶۱۳۳ و ۱۱۱۳۹۶۴ ولادت بوده است. این ارقام حاکی از کاهش تعداد مولید ایران با شیب ملایم تا سال ۱۳۹۷ و شیب نسبتاً تندتر تا سال ۱۳۹۹ دارد. به این ترتیب از سال ۱۳۹۵ تا سال ۱۳۹۹ حدود ۳۷۴ هزار ولادت (بیش از ۲۵ درصد) کاهش یافته است (درگاه ملی آمار، ۱۴۰۰). در حال حاضر عمده خط‌مشی‌گذاری‌های کنونی در خصوص افزایش جمعیت، به علل بسیار سطحی و کوتاه‌مدت در افزایش جمعیت اشاره می‌کنند؛ تصور غالب بر این است که سیاست‌هایی

همچون افزایش وام ازدواج یا وام و تسهیلات فرزندآوری، باعث افزایش جمعیت در جامعه می‌شود.

در باب فرزندآوری و فضیلت آن و همچنین عوامل مؤثر بر افزایش زادآوری کتب و مقالات بسیاری نگاشته شده است؛ به عنوان مثال ر.ک به: محمدی و صیفوری (۱۳۹۵)، محبی (۱۳۹۹). اما این مسأله -همچون بسیاری از مسائل دیگر نظام- دستخوش سیاست‌زدگی در عالم نظر و عمل شده است. وقتی سیاست تنظیم خانواده و شعار «فرزند کمتر، زندگی بهتر» به عنوان ایده مقبول نظام در این عرصه شناخته می‌شود، در عالم نظر، عمده قلم‌ها و نظریه‌پردازان تلاش می‌کردند تا این سیاست‌ها را توجیه کنند. برداشت از آیات قرآن کریم و روایات معصومین (ع) هم از این سیاست‌زدگی درامان نماندند! تمام تلاش برخی نظریه‌پردازان، استناد به روایات معارض فرزندآوری و مؤید تنظیم خانواده و نادیده‌گرفتن یا تأویل ادله فرزندآوری بود؛ به عنوان مثال ر.ک به: بهشتی (۱۳۷۹)، خمینی (۱۳۸۰)، رهبری (۱۳۸۱). اما در طول دهه گذشته که سیاست افزایش نسل به عنوان سیاست ابلاغی و رسمی نظام، اعلام شده است، تمام تلاش نظریه‌پردازان به توجیه تمام‌عیار افزایش جمعیت و نادیده‌انگاری ادله معارض فرزندآوری یا تأویل آن بوده است (معصومی، ۱۳۹۶؛ میرهاشمی و جلیلی کلهری، ۱۳۸۶).

به نظر می‌رسد، کاهش جمعیت ریشه‌های بنیادینی دارد. پژوهش حاضر برخلاف پژوهش‌های پیشین اولاً به بررسی کامل از ادله موافق و معارض فرزندآوری و ازدیاد نسل پرداخته؛ ثانیاً فیش‌های گردآوری شده را در سطوح تحلیل مختلف دسته‌بندی و تحلیل کرده و ثالثاً با نگاهی انسجام‌گرایانه درصدد رفع ادله معارض و تعدیل ادله موافق فرزندآوری برآمده است. همچنین تلاش شده است برای تأیید هرچه بیشتر مدعاهای این پژوهش از آمار و داده‌های موجود نهایت بهره‌برداری صورت پذیرد.

با توجه به اینکه مسأله کاهش جمعیت و پیش‌گیری از فرزندآوری در صدر اسلام نیز وجود داشته است، تحلیل و تبیین این مسأله از منظر آموزه‌های قرآن و حدیث بسیار حائز اهمیت و شایسته سیاست‌گذاری در این عرصه است. لذا سؤال اصلی این پژوهش عبارت است از اینکه «بر اساس آموزه‌های قرآن و حدیث، مهمترین عوامل کاهش یا افزایش جمعیت چیست؟» بر اساس سطوح حیات انسانی، چند سطح تحلیل برای پاسخ درست به این سؤال می‌توان متصور شد: سطح

تحلیل فردی، سطح تحلیل خانوادگی، سطح تحلیل اجتماعی و سطح تحلیل سیاسی. لذا پرسش‌های فرعی زیر را می‌توان برای پاسخ به این سوال از منظر قرآن و عترت در نظر گرفت:

مهمترین عوامل فردی کاهش یا افزایش جمعیت چیست؟

مهمترین عوامل خانوادگی کاهش یا افزایش جمعیت چیست؟

مهمترین عوامل اجتماعی-فرهنگی کاهش یا افزایش جمعیت چیست؟

مهمترین عوامل سیاسی کاهش یا افزایش جمعیت چیست؟

پس از پاسخ به این سوالات فرعی و روشن شدن مقصود شارع مقدس از عوامل مختلف، باید میان عوامل مختلف اولویت‌بندی نماییم تا به تبیین درستی از علل فرزندآوری نائل آییم.

روش پژوهش

این پژوهش از حیث ماهیت، «بنیادی» بوده و رویکرد محققان «توصیفی-تحلیلی» است. در گردآوری داده‌ها از روش اسنادی با تاکید بر منابع اصلی (آیات و روایات) استفاده شد. با توجه به این که در این روش موضوع اعتبار مستندات، مهم و مسأله ساز است، باید توجه کرد که: در این پژوهش روایاتی که به طریق صحیح (مطابق دسته‌بندی چهارگانه رایج در میان محدثان متاخر که مبتنی بر ارزیابی سند روایت است) به دست ما رسیده باشد و یا محفوف به قرائن باشند، حجّت دانسته شده است. بر این اساس روایاتی که از حیث سندی ضعیف هستند -اعم از روایات مرسل، مقطوع و غیر آن- می‌تواند معتبر باشد، به شرطی که مضمون آن در روایات صحیح‌السند، یا محفوف به قرائن ذکر شده باشد. روایاتی که در این مقاله مورد استناد قرار گرفته است، صحیح‌السند هستند و یا مضمون آنها در روایات معتبر و محفوف به قرائن ذکر شده است و به روایات دارای ضعف سندی، از آن جهت که مضامین آن‌ها مورد تایید روایات معتبر دیگر است، استناد شده است. برای پاسخ به سؤال اصلی و سؤالات فرعی این پژوهش، قرآن کریم و تمامی کتب روایی معتبر مورد مطالعه قرار گرفت و مضامین مرتبط با گردآوری اسنادی مورد تحلیل استنباطی اصولی قرار گرفت. با توجه به کثرت مضامین وارد شده درباره مسأله جمعیت، این

مضامین مورد دسته‌بندی قرار گرفت، آنگاه مهمترین و معتبرترین مضامین در هر قسمت انتخاب و مورد استناد قرار گرفت.

یافته‌های پژوهش

۱. عوامل فردی کاهش یا افزایش جمعیت

در سطح تحلیل فردی، مقیاس تحلیل‌مان فرد است و افراد مجرد به عنوان جامعه هدف شناخته می‌شود. در دو سطح می‌توان عوامل فردی افزایش یا کاهش جمعیت را تحلیل کرد؛ در سطح نخست می‌توان به نقش زیست مجردی در کاهش نسل و زیست متأهلی در افزایش نسل اشاره کرد. در سطح بالاتر می‌توان ملاک‌های انتخاب همسر را ناظر به فرزندآوری تعریف کرد:

۱-۱. نقش ازدواج

ازدواج یکی از احکام «منصوص العله» است. در لسان آیات و روایات، در کنار مودت و رحمت، رشد شخصیت و توسعه وجودی (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۲: ۸۴۰، ۹۴۱)، یکی از انگیزه‌های اصلی برای ازدواج و تشکیل خانواده، فرزندآوری ذکر شده، تا جایی که گاه ازدواج کردن مرادف با فرزندآوری تلقی شده است؛ در روایتی که به سند صحیح به دست ما رسیده است، پیامبر خدا (ص) به امت اسلامی سفارش می‌کنند: «تَزَوَّجُوا فَإِنِّي مُكَاثِرٌ بِكُمْ الْأُمَمَ غَدَا فِي الْقِيَامَةِ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۳۸۳). ازدواج کنید، زیرا که من فردای قیامت، به کثرت امت اسلامی در میان سایر امت‌ها افتخار و مباهات می‌کنم. فخر رازی نیز یکی از معانی کوثر را کثرت فرزندان و مسلمانان معرفی می‌کند و به این روایت استناد می‌کند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۳۲: ۳۱۵).

در روایت مرسلی امیرالمؤمنین (ع) اصحابشان را به ازدواج سفارش می‌کنند و به این توصیه رسول خدا (ص) استناد می‌کنند که: «مَنْ كَانَ يُحِبُّ أَنْ يَسْتَنْبِسْتِي فَلْيَتَزَوَّجْ فَإِنَّ مِنْ سُنَّتِي التَّرْوِيجَ اَطْلُبُوا الْوَلَدَ فَإِنِّي مُكَاثِرٌ بِكُمْ الْأُمَمَ» (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲: ۶۱۴ و ۶۱۵). هر کس می‌خواهد به سنت من عمل کند، باید ازدواج کند، چرا که قطعاً ازدواج و تشکیل خانواده بخشی از سنت من است. فرزندآوری کنید، چرا که من در میان سایر امت‌ها به کثرت امت اسلامی مباهات می‌کنم.

طبق آمار بیش از ۱۳ و نیم میلیون فرد مجرد (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۷) در کشور وجود دارد. در سطح فردی اگر بتوانیم این افراد را نسبت به ازدواج تشویق کنیم و انگیزه ازدواج را در آنها افزایش دهیم نقش جدی‌ای در افزایش جمعیت خواهد داشت و چون این مسأله اولویت اصلی محسوب می‌شود، باید پیش از فرزندآوری به آن توجه شود.

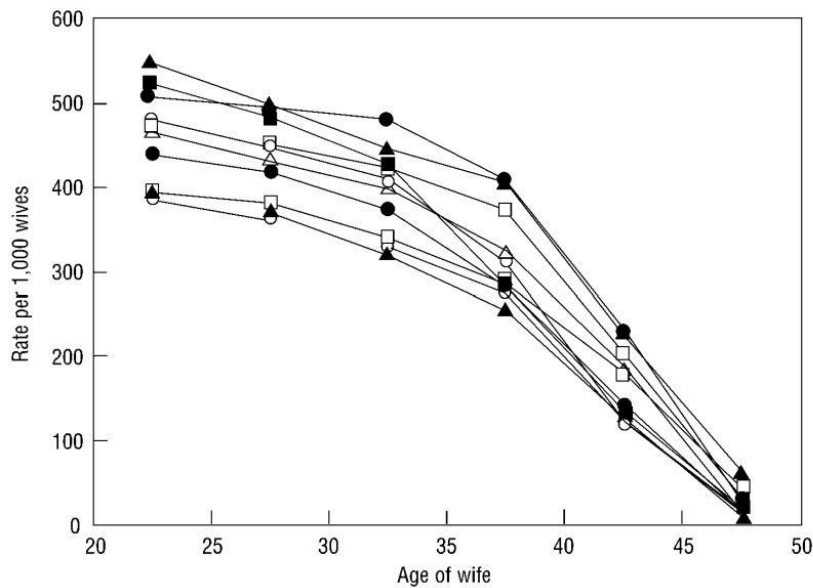
به باور پژوهشگران حوزه خط‌مشی، زمانی یک مسأله نسبت به مسأله دیگر اولویت بیشتری پیدا می‌کند که شاخص‌های زیر را احراز کند: حل آن، تسهیل‌گر حل مسائلی دیگر باشد، گستره، وخامت و فوریت بیشتری داشته باشد و حل آن تأثیر مثبتی بر رعایت ارزش‌های دینی داشته باشد (پورعزت و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۵۵ و ۱۵۶).

هموار مسائلی که حل آنها تسهیل‌گر حل مسائلی دیگر است، از اولویت بیشتری برخوردارند. اگر ازدواج در جامعه تسهیل شود، نسبت بسیار زیادی از آسیب کاهش نسل کاسته می‌شود؛ فی الواقع، به فرض ثبات نرخ باروری و فرزندآوری، با افزایش نرخ ازدواج افراد مجرد، نسبت فرزندان به جمعیت کاهش خواهد بود و باروری بیشتر یا مساوی سطح جایگزینی خواهد بود. مطابق برخی تحقیقات مهمترین علت کاهش باروری، به تعویق انداختن تولد اولین فرزند و زیاد شدن فاصله بین موالید است (حسینی چاوشی و همکاران^۱، ۲۰۱۶). مطالعات خارجی و داخلی نشان می‌دهد که به ازای هر یک سال تعویق در ازدواج، بچه‌دار شدن نیم سال به تأخیر می‌افتد (کلیگ و همکاران^۲، ۲۰۱۵: ۲۱۹). یافته‌های مطالعه مشابهی در بنگلادش نیز نشان می‌دهد: «زنانی که در سنین پایین ازدواج می‌کنند بیشتر از زنانی که دیر ازدواج می‌کنند، صاحب فرزند می‌شوند» همچنین «اگر سن ازدواج اول نوجوانان ۱ سال افزایش یابد، سن در اولین تولد ۰.۷۲۸ سال به تعویق می‌افتد» (ناهار و همکاران^۳، ۲۰۱۳: ۲۲۷).

گزارش‌های مجله اکوگک^۴ - به عنوان یکی از معتبرترین مجله متخصصین حوزه زنان و زایمان - گویای این واقعیت است «سن به تنهایی یک عامل در باروری است» (ارتباط میان سن زنان و کاهش باروری، ۲۰۱۴). طبق این گزارش در حالی که در اوایل سن بلوغ میزان تخمک‌های یک

1. Hosseini-Chavoshi. M et al
2. Glick. P et al
3. Nahar. M et al
4. Acog

زن بین ۳۰۰ هزار تا ۵۰۰ هزار است، در سن ۳۷ سالگی این تخمک‌ها به ۲۵ هزار عدد کاهش پیدا می‌کنند. بر اساس مطالعه کشورهای مختلف کاهش باروری زنان از سن ۲۲ سالگی تقریباً شروع می‌شود و بعد از سن ۳۷ سالگی با شدت بیشتری کاهش پیدا می‌کند.

نمودار ۱. همبستگی میان افزایش سن ازدواج و کاهش میزان باروری (ارتباط میان سن زنان و کاهش باروری، ۲۰۱۴)
کاهش باروری در اوایل دهه سوم شروع و در اواخر دهه سوم و دهه چهارم بیشتر می‌شود. مطالعه‌ای در سوئد نشان داد باروری بعد از ۳۰ سالگی به ازای هر سال، ۳.۵ درصد کاهش می‌یابد (میری و ملاکی مقدم، ۱۳۹۷: ۴۸).

در نتیجه، رابطه‌ای معنادار میان نرخ ازدواج در درجه اول و سن ازدواج در درجه دوم، و میزان فرزندآوری ایجاد می‌شود؛ یعنی هر قدر ازدواج کمتر باشد یا سن ازدواج به تأخیر بیفتد، نرخ فرزندآوری کمتر خواهد بود. عکس این قضیه نیز صادق است؛ یعنی هر قدر ازدواج بیشتر و به هنگام‌تر باشد، نرخ فرزندآوری بیشتر می‌شود.

در عالم واقع با توجه به افزایش میانگین سن ازدواج در کشور و تأخیر در باروری، شاهد کاهش نرخ فرزندآوری هستیم. در حالی که الگوی مطلوب فرزندآوری بین ۱۸ تا ۲۲

سالگی است، در وضع موجود اولین و بیشترین ولادت‌ها مربوط به حدود ۳۰ سالگی است (در گاه ملی آمار، باروری در ایران: ۹).

علاوه بر تأکید بر اصل ازدواج، ازدواج به‌هنگام و در سن مناسب از چند بُعد دیگر نیز به افزایش نسل کمک می‌کند. ناباروری، زایمان سخت و سقط جنین، سه عامل بسیار مهمی هستند که امروزه متخصصان حوزه بهداشت و درمان و فرزندآوری به عنوان موانع افزایش نسل بر آن تأکید دارد. طبق تحقیقات، بخش زیادی از هر سه عامل فوق، ریشه در تأخیر در سن ازدواج دارد. بنا به برخی تحقیقات درمان‌های ناباروری برای زنانی که از بیش از سی‌سال از آنها گذشته و بارداری خود را به تأخیر انداخته‌اند، چندان موثر واقع نمی‌شود. همچنین بارداری در زنان بالای ۴۰ سال با عوارض شدیدتر، زایمان زودرس، ناهنجاری‌های مادرزادی بیشتر و لزوم مداخلات بیشتر هنگام تولد، همراه است (کارگروه آشنری کاپری^۱، ۲۰۰۵م: ۲۶۱). همچنین به اذعان تحقیقات پزشکی در حوزه سندروم داون یا مُنگلیسم، با افزایش سن زنان به بالای ۳۵ سال، احتمال مُنگل شدن کودک به مراتب افزایش می‌یابد (حقیقی در مورد سندروم داون^۲، ۲۰۲۱م).

بنابراین لازم است اولاً به مسأله ازدواج و تلاش برای کاهش جمعیت مجردان توجه کنیم و ثانیاً تسهیل ازدواج در سنین مناسب را به عنوان یکی از مهمترین عوامل افزایش نسل در نظر بگیریم.

۲-۱. نقش ملاک‌های انتخاب همسر

یکی از مهمترین ملاک‌هایی که دین مبین اسلام برای انتخاب همسر، ارائه داده است، ملاک «فرزندآوری» است. لذا هر ویژگی یا عاملی که باعث شود همسر را برای فرزندآوری آماده‌تر گرداند، مورد مدح قرار گرفته است، و هر ویژگی یا عاملی که باعث شود فرزندآوری به تأخیر بیفتد یا مانع فرزندآوری شود مذمت قرار گرفته است. شاخص فرزندآوری با ویژگی‌های مختلف مورد تبیین قرار گرفته است، که به اختصار به بیان هر یک می‌پردازیم:

1. ESHRE Capri Workshop Group
2. Facts about Down Syndrome

۱-۲-۱. ملاک جسمانی

در روایت صحیح‌السندی امام کاظم (ع) در خصوص ویژگی‌های همسر مناسب می‌فرماید که برای ازدواج کردن، به سراغ زن‌هایی بروید که توانایی بیشتری برای حاملگی دارند و بهتر و راحت‌تر فرزند به دنیا می‌آورند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۳۳۴؛ ابن بابویه، ۱۳۹۸ق، ۳۹۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۷: ۴۰۲). از این روایت می‌توان به اهمیت آمادگی جسمانی و ورزش، مخصوصاً برای بانوان در شرف ازدواج پی برد، که متأسفانه با محدود کردن مصادیق آن به ورزشگاه رفتن بانوان برای تماشای فوتبال آقایان، از نقش ورزش همگانی بانوان در افزایش فرزندآوری غفلت شده است. مطابق برخی تحقیقات «ورزش به مدت ۳۰ دقیقه در روز، خطر ناباروری را کاهش می‌دهد» (شاوارو و همکاران^۱، ۲۰۰۷م).

۱-۲-۲. ملاک عقیم نبودن و ولود بودن

ولود بودن یا قدرت بالای فرزندآوری به این معناست که تمام استعدادهای فرزندآوری را داشته باشد. بنابراین بهتر است همسر به قدری کم سن و سال یا سالخورده نباشد که قدرت فرزندآوری را نداشته باشد؛ و بهتر است یائسه نباشد یا در مزاج او چیزی مثل عدم عادت ماهانه شدن نباشد که دلالت بر عقیم بودن او نماید (شهید ثانی (عاملی)، ۱۴۱۳ق، ج ۷: ۱۷). همچنین نگاه کردن به توانایی مادران و خواهران همسر در فرزندآوری شاخص خوبی برای ارزیابی توان فرزندآوری است (صاحب‌الجواهر (نجفی) ۱۴۰۴ق، ج ۲۹: ۳۸). بنابراین این ملاک را می‌توان جامع تمام ملاک‌های پیشین دانست.

در روایت صحیح‌السندی، امام صادق (ع) نقل می‌کنند که: مردی خدمت رسول خدا (ص) شرف‌یاب شد و از ایشان درباره ازدواج مشورت خواست و گفت: «دختر عمویی دارم که از زیبایی و خوش اخلاقی و دین‌داری او خوشم آمده است اما او نازا است» و رسول خدا (ص) بر اهمیت فرزندآوری تاکید کردند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۳۳۳).

هرچند معصومان (ع) شوم بودن افراد را نوعی خرافه می‌دانستند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸: ۱۹۶)، اما گاهی برای ایجاد مفاهمه با جامعه از ادبیات رایج زمانه استفاده می‌کرده‌اند؛ در روایت موثقه

1. Chavarro. J et al

دیگری امام صادق (ع) نقل می‌کنند که در زمان پدرشان، عده‌ای از افراد درباره شومی، نزد آن حضرت صحبت می‌کنند. پس امام باقر (ع) فرمودند: «... اما شومی زن در این است که آن زن نازا و عقیم و مهریه‌اش بالا باشد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۵۶۸).

زیبا بودن همسر یکی از ملاک‌های جانبی انتخاب همسر است که معصومین (ع) هم بر آن مهر تأیید زده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۳۳۵)، اما اگر در مواردی میان انتخاب همسر زیباروی عقیم و همسری که از زیبایی کمتری برخوردار است ولی عقیم نیست، تراحم برقرار شود، از ازدواج با همسر زیباروی عقیم نهی شده است. در روایت صحیح‌السندی امام باقر (ع) به نقل از رسول خدا (ص) می‌فرمایند: «تَزَوَّجُوا بِكْرًا وَّلَوْ دَأَّ وَّلَا تَزَوَّجُوا حَسَنَاءَ جَمِيلَةً عَاقِرًا فَإِنِّي أَبَاهِي بِكُمْ أَلَمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۳۳۳) با همسر باکره‌ای که بسیار فرزند به دنیا می‌آورد ازدواج کنید ولی با زن زیبارویی که نازا و عقیم است ازدواج نکنید، چرا که من در روز قیامت به کثرت شما امت اسلامی در میان سایر امت‌ها مباحات می‌کنم.

روایات در باب نهی از ازدواج با افراد نازا و عقیم بسیار زیاد است. لذا محدثین و فقها حکم به استحباب ازدواج با زنی می‌دهند که فرزندان بسیار می‌آورد و حکم به کراهت ازدواج با زن نازا و عقیم می‌دهند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۳۳۳؛ حلی، ۱۳۸۸ق: ۵۶۹؛ شهید ثانی (عاملی)، ۱۴۱۳ق، ج ۷: ۱۵) شیخ حر عاملی نیز ذیل این روایات اینگونه فتوا می‌دهد که «به صورت کلی ازدواج با زن نازا کراهت دارد، حتی اگر آن زن بسیار زیبا و دیندار و مهربان باشد» (شیخ حرّ عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۰: ۵۳). لازم به ذکر است که این دسته از روایات و فتاوا با هدف سرزنش و عقاب افرادی که در نازایی خود دخالتی نداشته‌اند، نیست^۱، بلکه هدف اصلی، تأکید بر فرزندآوری و اهمیت بالای آن در ماجرای ازدواج و تشکیل خانواده است (ر.ک: خانی و رفعت: ۱۴۰۰).

۲. عوامل خانوادگی کاهش یا افزایش جمعیت

پس از آنکه فرد ازدواج کرد و تشکیل خانواده داد، هر کدام از نقش‌ها در خانواده، سهم مهمی در افزایش یا کاهش جمعیت در آن خانواده و خانواده‌های پیرامونی دارد. نقش‌های اثرگذار در نهاد خانواده را می‌توانیم به نقش والدین و نقش فرزندان تقسیم‌بندی و اثرسنجی نماییم.

۱. چرا که سرزنش و عقاب در برابر عوامل غیر ارادی، مخالف عدل الهی است و مستند آن این آیه کریمه است: «... لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا...» (الطلاق: ۷) خداوند افراد را به همان میزان که به آنها نعمت داده، مورد بازخواست و سوال قرار می‌دهد.

۱-۲. نقش فرزندان

سبک زندگی فرزندان یک زمانه، می تواند در افزایش یا کاهش نسل، یا بالفعل شدن فرزندان بالقوه، اثرگذار باشد. با تشبیه خانواده به یک نظام منسجم، نحوه تعامل فرزندان با والدین، به مثابه بازخور این نظام شناخته می شود. مهمترین شاخصه های این سبک زندگی را می توانیم به شاخصه های فرهنگی و شاخصه های مالی یا اقتصادی طبقه بندی نماییم.

۱-۱-۲. شاخص فرهنگی

به نحوه سیر و سلوک فرزندان با والدین، شاخص فرهنگی سبک زندگی می گوئیم. سیر و سلوک حسنه فرزندان با والدین یا همان احسان به والدین یکی از عوامل مهم ازدیاد نسل و در جانب مقابل سیر و سلوک نامناسب فرزندان با والدین یا همان عقوق والدین یکی از شاخصه های مهم کاهش نسل شناخته می شود. زیرا وقتی در جامعه ای رفتار فرزندان به طور معمول با والدین خوب و مناسب باشد، میل به افزایش فرزند و داشتن فرزندان بیشتر در آن جامعه افزایش پیدا می کند.

الف. احسان به والدین؛ شاخص ایجابی

در روایت صحیحه ای، امام صادق (ع) در توضیح معنای احسان به والدین می فرماید: «رفتار نیک با پدر و مادر آن است که با آن ها به خوبی مصاحبت و زندگی کنی و به گونه ای رفتار کنی که اگر احساس نیاز به چیزی دارند مجبور نشوند آن را از تو بخواهند (یعنی بدون آن که طلب کنند نیازشان را برطرف کنی) حتی اگر آن نیاز در واقع نیاز جدی نباشد و از آن چیز بی نیاز باشند» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۵۷).

توصیه احسان به والدین در چندین جای قرآن کریم آمده، که تمام موارد، بلافاصله پس از توصیه به توحید و نهی از شرک نسبت به خداوند متعال آمده است (البقره: ۸۳؛ النساء: ۳۶؛ الأنعام: ۱۵۱؛ الإسراء: ۲۳؛ الأحقاف: ۱۵؛ العنکبوت: ۸؛ لقمان: ۱۳ و ۱۴). انبیاء الهی نیز نیکی به والدین را از افتخارات خود ذکر کرده اند (مریم: ۱۴ و ۳۲).

در لزوم احسان به والدین، تفاوتی میان والدین مسلمان و کافر یا نیکوکار و فاجر وجود ندارد و باید به پدر و مادر در هر صورت نیکی کرد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۵۸ و ۱۵۹). احسان به والدین

به قدری اهمیت دارد که به فرموده رسول خدا (ص) در صورت نارضایتی والدین از حضور فرزند در جهاد کفایی، فرزند موظف است در خدمت والدین باشد چرا که «مأنوس بودن یک شبانه روز با پدر و مادر از یک سال جهاد برتر است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۶۰ و ۱۶۳؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۴۶۲).

یکی از عواملی که باعث افزایش رغبت به فرزندآوری می‌شود، وجود روحیه احسان به والدین و خوش رفتاری با آنها در یک نسل است. در روایت صحیح‌های، اسحاق بن عمار نقل می‌کند که امام صادق علیه‌السلام نام مردی را بردند و فرمودند آن مرد به من گفت: من علاقه‌ای به فرزنددار شدن نداشتم، تا اینکه روزی در عرفه نوجوانی را در کنار خود دیدم که در حال گریه پدر و مادرش را دعا می‌کرد با دیدن این صحنه و شنیدن دعای آن نوجوان برای پدر و مادرش بود که به داشتن فرزند علاقه مند شدم» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶: ۳).

بنابراین وقتی فرهنگ احسان به والدین در جامعه گسترش پیدا کند، فرزندآوری بیشتر مساوی با عزیزتر شدن و محترم‌تر شدن در جامعه می‌شود. طبیعی است که با تلفیق فطرت کرامت دوست بشر و فرهنگ احسان به والدین، فرزندآوری نیز بیشتر می‌شود. یعنی اولاً فطرت بشر خواهان کرامت است، ثانیاً احسان به والدین موجب افزایش کرامت است، ثالثاً بشر خواهان تأمین اسباب کرامت خویش است، در نتیجه اگر فرزندآوری همراه با احسان به والدین باشد، طبیعت بشر به دنبال فرزندآوری می‌رود.

ب. حقوق والدین؛ شاخص سلبی

حقوق والدین یکی از گناهان کبیره است (ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج ۲: ۴۷۹). در روایت صحیح‌های امام صادق (ع) اینگونه حقوق والدین را تعریف می‌کنند: «مَنْ أَحْزَنَ وَالِدَيْهِ فَقَدْ عَفَّهَمَا» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۴: ۴۱۶). هر کس پدر و مادرش را ناراحت کند، قطعاً عاق والدین شده است. این گناه کبیره طیفی از اعمال را شامل می‌شود: «اف گفتن و نگاه بد کردن به والدین، بدنام کردن ایشان، بلند کردن صدا در برابر ایشان، جلوتر از ایشان راه رفتن و نشستن و برخواستن کردن و غیره» (اهوازی، ۱۴۰۲ق: ۳۸ و ۳۹؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۵۷ و ۱۵۹).

حقوق والدین تنها عواقب اخروی ندارد، بلکه تحدید و قطع نسل به عنوان یکی از عواقب دنیایی آن ذکر شده است. امام رضا (ع) در فرمایشی علت اصلی کاهش فرزندآوری را عاق والدین شدن بیان کرده و این ماجرا را اینگونه تحلیل می‌نمایند: «حَرَّمَ اللَّهُ عُقُوقَ الْوَالِدَيْنِ لِمَا فِيهِ مِنْ

الْخُرُوجِ مِنَ التَّوْفِيقِ لَطَاعَةَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ التَّوْفِيرِ لِلْوَالِدَيْنِ وَ تَجَنُّبِ كُفْرِ النِّعْمَةِ وَ إِبْطَالِ الشُّكْرِ وَ مَا يَدْعُو مِنْ ذَلِكَ إِلَى قَلَّةِ النَّسْلِ وَ انْقِطَاعِهِ لَمَّا فِي الْعُقُوقِ مِنْ قَلَّةِ تَوْقِيرِ الْوَالِدَيْنِ وَ الْعِرْفَانِ بِحَقِّهِمَا وَ قَطْعِ الْأَرْحَامِ وَ الزُّهْدِ مِنَ الْوَالِدَيْنِ فِي الْوَلَدِ وَ تَرْكِ التَّرْبِيَةِ بَعْلَهُ تَرْكِ الْوَلَدِ بَرَّهُمَا ۱» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۵۶۵) خدا عقوق والدین را حرام کرد، چون مایه بی توفیقی در اطاعت خدای عزوجل می شود و نیز بزرگداشت والدین از بین می رود و نعمت خداوند کفران می شود و اصل و اساس شکرگزاری نابود می گردد و این عوامل بستر لازم برای کم شدن نسل بشر و حتی منقرض شدن آن را فراهم می کند، چرا که عاق والدین شدن، مایه کمبود احترام به والدین و حق شناسی نسبت به آنهاست. به دلیل نیکی نکردن فرزند به والدین، پدر و مادر نسبت به فرزندآوری بی رغبت می شوند و تعلیم و تربیت آنها را رها می کنند و رابطه خویشاوندی قطع می شود.

بنابراین طبیعی است که با رشد فرهنگ بی احترامی و افزایش نرخ عقوق والدین در جامعه، افراد نسبت به فرزندآوری بدبین شده و دوست ندارند فرزندان داشته باشند که نه تنها مایه عزت و احترام آنها نیستند، بلکه مایه بی حرمتی به آنها می شوند. در روایتی از حضرت رسول اکرم (ص) منقول است که ایشان در باب نشانه های آخرالزمان فرمودند: «رستاخیز برپا نمی شود، تا آن که به خاطر رواج عقوق والدین، کسی که پنج فرزند دارد، آرزوی چهار فرزند کند و آن که چهار فرزند دارد، می گوید: کاش سه فرزند داشتم و صاحب سه فرزند آرزوی دو فرزند دارد و آن که دو فرزند دارد، آرزوی یک فرزند نماید و کسی که یک فرزند دارد، آرزو کند که: کاش فرزندی نداشت ۲» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۵: ۱۹۴).

۲-۱-۲. شاخص اقتصادی

در کنار عوامل فرهنگی، تأمین مالی فرزندآوری یکی از مهمترین متغیرهایی است که بر کاهش یا افزایش فرزندآوری اثر مستقیم می گذارد.

۱. هر چند این روایت به طریق ضعیف به دست ما رسیده است، اما مضمون آن مورد تأیید قرائن مختلف است که باعث وثوق به صدور آن می شود. لازم به ذکر است محدث نوری در خاتمه مستدرک طرق صحیحی برای دسترسی به نامه ای امام رضا علیه السلام به محمد بن سنان زاهری ارائه کرده است (نوری، ۱۴۳۵ق، ج ۲: ۶۸۲ و ۶۸۳).

۲. این روایت هر چند ضعیف است و در منابع اصلی حدیثی ذکر نشده است، اما قرائن مختلف دلالت کننده بر آثار سوء عقوق والدین می تواند مویدی بر وثوق به صدور آن باشد.

الف. یار اقتصادی؛ شاخص ایجابی

در قرآن کریم واژه «ولد» یا فرزند در بیشتر موارد در کنار دو واژه «مال» و «منفعت» آمده است (آل عمران: ۱۰ و ۱۱۶؛ الأنفال: ۲۸؛ التوبة: ۵۵ و ۶۹ و ۸۵؛ الأسرائ: ۶ و ۶۴؛ سبأ: ۳۵ و ۳۷؛ الحديد: ۲۰؛ المجادلة: ۱۷؛ الممتحنة: ۳؛ المنافقون: ۹؛ التغابن: ۱۵؛ الکهف: ۳۴ و ۳۹؛ مریم: ۷۷؛ نوح: ۱۲ و ۲۱؛ الجن: ۳؛ یوسف: ۲۱؛ قصص: ۹؛ المومنون: ۵۵؛ الشعراء: ۱۳۳؛ القلم: ۱۴؛ المدثر: ۱۲ و ۱۳).
لذا در روایات معصومین (ع) فرزند بیشتر زمانی که کمک کار والدین باشد مایه سعادت انسان به شمار می‌آمده است. به عنوان مثال، امام سجاد (ع) می‌فرماید: «مَنْ سَعَادَةُ الرَّجُلِ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَوَلَدٌ يَسْتَعِينُ بِهِمْ» یکی از نشانه‌های خوشبختی انسان در این است که فرزندی داشته باشد که کمک کار و یاور او باشند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶: ۲).

ب. یار اقتصادی؛ شاخص سلبی

یکی از مهمترین دلایلی که امروزه افراد برای عدم رغبت به فرزندآوری ذکر می‌کنند، مشکلات اقتصادی است. واقعیت این است که با توجه به نظامات آموزشی، نظامات اشتغال و نظامات تربیتی امروزه، فرزندان تنها در دوران کودکی سربار مالی خانواده نیستند، بلکه در دوران نوجوانی و جوانی و حتی گاهی پس از ازدواج آنها نیز این وابستگی مالی استمرار پیدا می‌کند. طبیعی است که با افزایش طول دوران وابستگی از یک جهت و عدم جلب منفعت مالی فرزندان برای والدین از جهت دیگر، رغبت والدین به فرزندآوری کمتر می‌شود.
لذا در لسان روایات و بیانات معصومین (ع) اگر فرزند بیشتر، به معنای افزایش نان‌خورها و عیال‌واری تلقی گردد، از بزرگترین بلاها و هم ردیف بلایایی اقتصادی مانند مال اندک و قرض و دین زیاد، به حساب آمده است (ابن حیون، ۱۳۸۵ق، ج ۲: ۲۲۵؛ لیشی واسطی، ۱۳۷۶: ۲۱۲؛ آمدی، ۱۴۱۰ق: ۳۳۱؛ ابن اشعث، بی تا: ۲۳۸؛ سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۴: ۱۷۹).

البته همانطور که برای بلاها، اجر و پاداش فراوان ذکر شده، برای فرد عیال‌وار هم اجر و پاداش عظیم در نظر گرفته شده است. به عنوان مثال پیامبر (ص) می‌فرماید: «مَنْ عَالَ ثَلَاثَ بَنَاتٍ أَوْ ثَلَاثَ أَخَوَاتٍ وَجَبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ فَقِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ صَ وَ أَتْنَتَيْنِ فَقَالَ وَ أَتْنَتَيْنِ فَقِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ وَاحِدَةً فَقَالَ وَ وَاحِدَةً» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶: ۶؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۴۸۲). هرکس سرپرستی و نفقه سه

دختر، یا سه خواهر خود را برعهده داشته باشد، بهشت برایش واجب می‌گردد. گفته شد: ای پیامبر خدا! دو دختر یا دو خواهر چطور؟ فرمودند: و -رسیدگی به- دو دختر یا دو خواهر -این پاداش را دارد-. گفته شد: ای پیامبر خدا! یک دختر یا یک خواهر چطور؟ فرمودند: و -رسیدگی به- یک دختر یا یک خواهر -این پاداش را دارد-. همچنین ایشان در جای دیگری می‌فرمایند: «مَنْ عَالَ ابْنَتَيْنِ أَوْ أُخْتَيْنِ أَوْ عَمَّتَيْنِ أَوْ خَالَتَيْنِ حَبَّتَاهُ مِنَ النَّارِ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۴۸۲؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱: ۳۷). هر کس دو دختر، یا دو خواهر یا دو عمه یا دو خاله را نان بدهد، آن دو او را از آتش (جهنم) حفظ می‌کنند.

و همانگونه که دیگران در برابر فرد گرفتار بلا، وظیفه مساعدت و یاری‌گری دارند، در خصوص فرد عیالوار نیز همگان وظیفه مساعدت، مخصوصاً مساعدت‌های مالی دارند؛ اساساً یکی از دلایل نامطلوب بودن جنس دختر نزد عرب جاهلی، وابستگی اقتصادی او بوده است (الأنعام: ۱۵۱؛ الإسراء: ۳۱). در جانب مقابل، جنس پسر که معمولاً کمک کار شغل پدر بوده یا با اشتغال و کسب درآمد هزینه‌های خود و بخشی از هزینه‌های خانواده را تأمین می‌کرده است، محبوب‌تر بوده است.

حضرت رسول(ص) تلاش کردند با تبیین آجر دخترداری و مساعدت نسبت به دختردارها، تنظیم‌گری‌های لازم در این زمینه را انجام دهند؛ ایشان در سیاستی عمومی ضمن تأکید بر روزی‌رسانی خداوند به دختردارها، به اصحابشان دستور می‌دهند به خانواده‌های عائله‌مند و دختردارها رسیدگی کنند و در قرض دادن و یاری رساندن، آنها را در اولویت قرار دهند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶: ۶؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۴۸۲).

نکته جالب توجه در دوران کنونی وابستگی اقتصادی فرزند به خانواده -فارغ از دختر یا پسر بودن فرزندان- است که باعث کاهش میل به فرزندآوری می‌شود. نظامات آموزشی طولانی مدت و کم‌بهره (ر.ک به: افتخاری و آرام، ۱۳۹۶)، نظامات اشتغال، نظام سربازی اجباری، فرهنگ عمومی و سایر نظامات، مولد ناکارآمدی نسل جوانی است که می‌توانست به جای وابستگی اقتصادی، تولید اقتصادی برای خانوارها داشته باشد و در نتیجه میل به فرزندآوری را به جای کاهش، افزایش دهند.

به گفته باومن^۱ در حالی که در نظام سنتی بچه‌ها در خانه یا کارگاه‌ها و مزارع تولیدکننده بودند، در زمان ما، بچه‌ها بیش از هر چیز کالایی برای مصرف عاطفی هستند. او می‌گوید: «وقتی پای ابژه‌های مصرف به میان می‌آید، رضایت خاطر مورد انتظار را با توجه به قیمت می‌سنجند؛ انسان به دنبال «ارزش در ازای پول» است. بچه‌ها یکی از گرانترین چیزهایی هستند که مصرف‌کنندگان در تمام طول زندگی خود می‌خرند. بر اساس معیارهای کاملاً پولی، هزینه بچه‌ها از هزینه یک ماشین مجلل آخرین سیستم، یک سفر تفریحی دریایی به دور دنیا، و حتی یک خانه اشرافی بیشتر است» (باومن^۲، ۲۰۰۳: ۴۱ و ۴۲).

۲-۲. نقش والدین

در کنار نقش مهم فرزندان در افزایش یا کاهش نسل، می‌توان به نقش والدین در این ماجرا اشاره کرد. شاخصه‌های دینی در این زمینه را می‌توانیم در دو دسته نگرش والدین و سبک زندگی ایشان طبقه‌بندی نماییم؛

۲-۲-۱. نگرش والدین

دین مبین اسلام، تلاش داشته است تا نگرش‌های غلط نسبت به فرزند و فرزندآوری را زدوده و بهانه‌های ناروا را باطل ساخته و اعتقادات صحیح در این زمینه را جایگزین نماید. در زمینه رزق و روزی فرزندان، خداوند متعال می‌فرماید: «...وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ...» (الأنعام: ۱۵۱). و فرزندان را به خاطر فقر و نداری نکشید؛ ما شما و فرزندان را روزی می‌دهیم. در جای دیگری از قرآن کریم آمده است: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا» (الإسراء: ۳۱) و فرزندان را به خاطر ترس از فقیر شدن نکشید، این ما هستیم که فرزندان و خودتان را روزی می‌دهیم؛ قطعاً کشتن فرزندان گناهی نابخشودنی است.

تفاوت این دو آیه در این است که آیه اول به قرینه «من املاق» (از روی فقر) خطاب به خانواده‌های بی‌بضاعت یا کم‌بضاعت است و آیه دوم به قرینه «خشیه املاق» (از ترس فقیر شدن)

1. Zygmunt Bauman (1925-2017). جامعه‌شناس و فیلسوف پست مدرن یهودی، لهستانی و بعداً اسرائیلی و انگلیسی.

2. Bauman. Z

خطاب به خانواده‌های ثروتمندی است که می‌ترسند، نفقه فرزندان بیشتر، چیزی از ثروت آنها بکاهد (قطب‌الدین راوندی، ۱۴۰۵، ج ۲: ۳۶).

روزی یکی از اصحاب امام کاظم (ع) در نامه‌ای اینگونه از حضرت درباره فرزندآوری سؤال می‌کند: «أَنْتِي اجْتَنِبْتُ طَلْبَ الْوَلَدِ مِنْذُ خَمْسِ سِنِينَ وَ ذَلِكَ أَنْ أَهْلِي كَرِهَتْ ذَلِكَ وَ قَالَتْ إِنَّهُ يَشْتَدُّ عَلَيَّ تَرْبِيَّتُهُمْ لِقَلَّةِ الشَّيْءِ فَمَا تَرَى» ما فرزندآوری را پنج سال است که به تأخیر انداخته‌ایم چرا که همسر من از این کار اکراه دارد و می‌گوید: می‌ترسیم به خاطر نداری، در تربیت بچه‌ها با مشکل مواجه شویم. نظر شما چیست؟

امام (ع) در پاسخ به او می‌نویسند: «أَطْلُبِ الْوَلَدَ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَرْزُقُهُمْ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶: ۳؛ طبرسی، ۱۳۷۰: ۲۲۴). -از خداوند- طلب فرزند کن، چرا که قطعاً خداوند عز و جل روزی آنها را می‌دهد.

یکی دیگر از نگرش‌هایی که باعث کاهش رغبت به فرزندآوری می‌شود، سختی‌های فراوان پرورش نوزادان و گریه و زاری آنهاست. امیرالمؤمنین (ع) بیماری کودک را کفاره گناهان والدینش معرفی می‌کنند^۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶: ۵۲؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳: ۴۸۲؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۸: ۱۱۵). در روایت صحیح‌السندی امام صادق (ع) به یونس بن یعقوب که به خاطر گریه و زاری کودکش تا صبح بیدار بود و از این اذیت می‌نالید، داستان رسول خدا (ص) را نقل می‌کند. ایشان نقل می‌کنند که روزی رسول خدا (ص) و امیرالمؤمنین (ع) ناراحت و نالان بودند که جبرئیل از پیامبر (ص) علت این ناراحتی را می‌پرسد. پیامبر (ص) پاسخ می‌دهند که این ناراحتی به خاطر گریه دو کودک است که داریم. جبرئیل به پیامبر (ص) می‌فرماید: «نگران مباش ای محمد! زیرا به زودی برای شما شیعیانی خواهند آمد که گریه فرزندان آنها تا هفت سالگی «لا إله إلا الله»، پس از هفت سالگی گریه‌اش استغفار برای والدینش است. تا این که به سن بلوغ برسد. زمانی که به سن بلوغ رسید، هر عمل نیکی که انجام دهد برای پدر و مادرش نیز منظور خواهد شد و هر عمل زشتی که انجام دهد، ربطی به پدر و مادرش نخواهد داشت» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶: ۵۲ و ۵۳).

۱. هرچند این روایت از نظر سندی ضعیف ارزیابی می‌شود، اما به دلیل قرائن مختلف موید این معنا و نقل آن در سه کتاب از کتب اربعه، معتبر ارزیابی می‌شود.

برخی دیگر از والدین از ترس مشکلات بارداری و سقط شدن جنین به سمت فرزندآوری نمی‌روند. در روایت صحیح‌السندی رسول خدا(ص) ذیل اهمیت ازدواج و فرزندآوری می‌فرماید: «...در روز قیامت حتی نوزاد سقط شده، -از شدت شفقت نسبت به والدینش - طلبکارانه می‌آید و بر در بهشت می‌ایستد و به او گفته می‌شود: وارد بهشت شو! و او در جواب می‌گوید: وارد نمی‌شوم، مگر اینکه پدر و مادرم قبل از من وارد بر بهشت شوند»^۱ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۳۳۴؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۳۸۳؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۷: ۴۰۰ و ۴۰۱).

۲-۲-۲. سبک زندگی و تربیتی والدین

یکی دیگر از مواقف مهم نقش آفرینی والدین در زمینه فرزندآوری، به سبک زندگی و تربیتی ایشان مربوط می‌شود. والدین اولین و مهمترین نقش تربیتی فرزندان را بر عهده دارند. ایشان می‌توانند یاری‌گر فرزندان در احسان به والدین باشند یا با برنامه‌ریزی درست تحصیلی، شغلی و تشکیل خانواده برای ایشان زمینه وابستگی اقتصادی ایشان به خانواده را کم کنند.

در روایت صحیح‌السندی امام صادق(ع) به نقل از رسول خدا(ص) می‌فرماید: «خداوند رحمت کند کسی را که فرزندش را بر نیکی کردن به خود یاری نماید». راوی از حضرت سوال می‌کند: انسان چگونه فرزندش را بر نیکی کردن به خود یاری می‌کند؟ حضرت فرمودند: «عمل اندکی را که در توان اوست بپذیرد و از عملی که برای او سخت است درگذرد، بر او ستم نکند و با او بد اخلاقی ننماید که در این صورت بین او و فرزندش از مرزهای کفر جز عاق شدن یا قطع رحم کردن فاصله‌ای نخواهد بود» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶: ۵۰؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۸: ۱۱۳).

همچنین طبق توصیه‌های معصومان(ع) والدین باید نسبت به مهارت‌آموزی و کسب و کار فرزندان‌شان اهتمام داشته باشند و مقدمات ازدواج به‌هنگام ایشان را فراهم کنند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶: ۴۸ و ۴۹). با این تدابیر نیز نه تنها وابستگی اقتصادی فرزند به خانوار کم می‌شود بلکه فرزندان می‌توانند به اقتصاد خانواده کمک نمایند.

بخش دیگری از تدابیر پیشنهادی معصومین(ع) به والدین به تدابیر سبک زندگی و تغذیه والدین مربوط می‌شود. مطابق روایات، برخی رژیم‌های غذایی موجب نازایی (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق،

۱. بدیهی است که مقصود معصوم(ع) در اینجا شامل سقط‌های غیرارادی است نه سقط‌های جنایی که عمده سقط‌های عصر کنونی را تشکیل می‌دهند.

ج ۳: ۵۵۲) و برخی دیگر از رژیم‌های غذایی باعث افزایش توان فرزندآوری در والدین می‌شود (برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۲: ۴۸۱؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶: ۳۲۴).

۳. عوامل اجتماعی - فرهنگی کاهش یا افزایش جمعیت

برخی سازکارهای اجتماعی-فرهنگی در روایات از عوامل فرزندآوری ذکر شده‌اند:

۳-۱. صله رحم

از روایات معتبر و سیره معصومین (ع) می‌توان فهمید که معنای اصلی صله رحم عبارت است از تأمین نیازها و اهتمام به حل مشکلات خویشاوندان یا مواسات مادی و غیرمادی نسبت به ایشان (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۵۳ و ۱۵۴). هر قدر قرابت خویشاوندی یک فرد با انسان بیشتر باشد، وظیفه انسان در برابر تأمین نیازها و حل مشکلات او بیشتر می‌شود.

حضرت زهرا (س) در خطبه فدکیه، فلسفه و جوب «صله رحم» را اینگونه معرفی می‌کنند: «فرض الله صِلَةَ الْأَرْحَامِ مَمَّا لِلْعَدَدِ ۱» (جوهری بصری، بی تا: ۱۳۹؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۵۶۸؛ ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۴۸) خداوند متعال صله رحم را برای افزایش جمعیت واجب کرده است. فردی به امام صادق (ع) می‌گوید: فلان قبیله نسبت به یکدیگر احسان می‌نمایند و صله رحم می‌کنند، آن حضرت فرمودند: «إِذَا تَنَمَّى أَمْوَالُهُمْ وَ يَنْمُونَ فَلَا يَزَالُونَ فِي ذَلِكَ حَتَّى يَتَقَاطَعُوا فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ انْقَشَعَ عَنْهُمْ» ۲ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۵۴ و ۱۵۵). در نتیجه اموالشان رشد می‌کند و نسل آنها هم زیاد می‌شود، و این قاعده همیشگی است تا زمانی که با یکدیگر قطع رابطه کنند و چون از هم بریدند و قطع رابطه کردند، آن رشد و توسعه از ایشان برداشته می‌گردد.

علامه مجلسی مقصود از «زیاد شدن فرزندان» را اعم از زیاد شدن در تعداد فرزندان و زیاد شدن عزت و شرف فرزندان ذکر می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۸: ۳۸۰). شاید علت اینکه صله رحم باعث افزایش جمعیت می‌شود این باشد که اولاً در اثر رفت و آمدهای خویشاوندی و تقویت

۱. رچند سند خطبه فدکیه ضعیف ارزیابی می‌شود اما با توجه به شهرت خطبه و نقل آن در کتب متعدد و معتبر و بیان مضامین مشابه آن در دیگر روایات، این خطبه معتبر ارزیابی می‌گردد.

۲. هرچند این روایت به خاطر مجهول بودن راوی (سلیمان بن هلال) ضعیف ارزیابی می‌شود، اما به دلیل وجود فرد جلیل‌القدری همچون احمد بن محمد بن خالد برقی در سلسله سند، و تکرار مضمون مشابه آن در دیگر کتب و روایات معتبر، این حدیث معتبر ارزیابی می‌شود.

سنت «واسطه‌گری» زمینه برای ازدواج جوانان فراهم می‌شود، ثانیاً در اثر صله رحم محبت و مساعدت میان خویشاوندان زیاد می‌شود؛ این امر باعث تسهیل فرزندآوری و آسان شدن تحمل مشکلات زایمان و پس از تولد نوزاد می‌شود و محیطی مناسب برای تربیت و جامعه‌پذیری فرزندان فراهم می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۹: ۲۷۹). فی الواقع «صله رحم» یکی از اصلی‌ترین عامل کاهش هزینه‌های نگهداری فرزند است. والدینی که نیاز به اوقات فراغت دارند یا نمی‌توانند به دلیل اقتضات زندگی مدرن به طور پیوسته از فرزندانشان مراقبت کنند، می‌توانند از اقوام و خویشان استمداد جویند.

این ارتباطات خویشاوندی تا حد بسیار زیادی می‌تواند از آسیب‌های اجتماعی که ممکن است گریبانگیر فرزندان در دوران نوجوانی شود، جلوگیری کند. پدیده «فرار از خانه» یکی از آسیب‌های اجتماعی در دوران ماست که مخاطب اصلی آن جوانان و نوجوانان هستند. اگر در خانواده‌ای ارتباطات وثیق خویشاوندی وجود داشته باشد، نوجوانان به محض برخورد با مشکلات خانوادگی به جای فرار از خانه به محیط‌های عمومی چون پارک، به خانه اقوام و خویشان خود - که به نوعی با آنها احساس همدلی می‌کنند - پناه می‌برند. این نوع فرار، به نوعی پناه آوردن از یک خانه به خانه امن دیگری است که معمولاً به جای افزایش مشکلات به حل یک اختلاف خانوادگی کمک می‌کند (آرام، ۱۳۹۸: ۱۳۶).

۲-۳. نظام همسایگی

یکی از نظامات اجتماعی که می‌تواند نقش مستقیمی در افزایش یا کاهش نسل داشته باشد، نظام همسایگی است. به تعبیر روایاتی صحیح‌السند، نظام همسایگی اگر به نیکی باشد و روابط همسایگان با یکدیگر حسنه باشد، این امر باعث افزایش رزق و روزی، آبادانی شهرها و طولانی شدن عمرها می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۶۶۸-۶۶۶). در جای دیگری امام کاظم (ع) به بیان معنای همسایگی خوب می‌پردازند: «لَيْسَ حُسْنُ الْجَوَارِ كَفَّ الْأَذَى وَ لَكِنَّ حُسْنَ الْجَوَارِ صَبْرُكَ عَلَى الْأَذَى» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۶۶۷). خوش همسایگی تنها به این نیست که از آزار همسایه خودداری کنی، بلکه حسن همسایگی به این معناست که بر آزار و اذیت همسایه صبر کنی.

مطابق این روایت اگر در نظام اجتماعی، همسایگان بر گریه و زاری نوزادان یا سر و صدای کودکان همسایه صبر نداشته باشند و مدام همسایگان را به خاطر فرزندانشان شمت کنند، طبیعی است که میل به فرزندآوری در آن جامعه کاهش پیدا می کند و بالعکس.

۳-۳. ارزش گذاری های اجتماعی

در کنار صله رحم و خوش همسایگی می توانیم به نقش ارزشگذاری های اجتماعی در افزایش یا کاهش نسل اشاره کنیم. اگر ارزشگذاری های اجتماعی به گونه ای باشد که فرزند بیشتر را یک ارزش و شأن اجتماعی قلمداد کند، میل به فرزندآوری بیشتر می شود ولی اگر ارزشگذاری های اجتماعی، فرزند بیشتر را نشانه عدم رعایت بهداشت جنسی و نوعی ضد ارزش بداند، میل به فرزندآوری کمتر می شود.

خداوند متعال در قرآن کریم جامعه اسلامی را دستور به تعاون و همیاری در برّ و تقوا و عدم تعاون در گناهان و دشمنی ها می کند (المائده: ۲)^۱. رشید رضا در خصوص معنای برّ می گوید: «هرگونه توسعه افعال خیر در سطح جامعه، «برّ» است». وی تعاون در برّ و تقوا را از ارکان هدایت اجتماعی در قرآن کریم می داند چرا که تعاون به برّ مایه جلب منافع، و تعاون در تقوا، مایه دفع مفسد است (رضا، ۱۴۱۴ق، ج ۶: ۱۳۰ و ۱۳۱). اگر ارزش دادن به فرزند و فرزندآوری را یکی از مطلوبات شارع مقدّس بدانیم آنگاه هرگونه فرهنگ سازی و ارزش دادن به فرزندآوری و تکریم جایگاه مادری، مصداق اتمّ «تعاون برّ» و هرگونه تلاش برای رفع موانع فرزندآوری و مبارزه با فرهنگ غلط «فرزند کمتر، زندگی بهتر»، مصداق «تعاون بر تقوا» است.

پژوهش ها و پیمایش های داخلی در خصوص نگرش زنان و مردان جامعه به فرزندآوری و تمایل به تعدّد فرزندان، گویای این واقعیت تلخ است که نگرش منفی به این مسأله در هر دو گروه در حال افزایش است (موسوی و قافله باشی، ۱۳۹۲؛ کاوه فیروز و همکاران، ۱۳۹۵؛ خدیوزاده و همکاران^۲، ۲۰۱۸م؛ دوکرتی و کوپن^۳، ۲۰۱۶م).

۱. «وَ تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ...» (المائده: ۲) و یکدیگر را بر انجام کارهای خیر و پرهیزکاری یاری نمایید، و یکدیگر را بر گناه و تجاوز یاری ندهید.

2. Khadivzadeh. T et al
3. Daugherty. J & Copen. C

۴. کارکردهای نظام سیاستی و برنامه‌ریزی در کاهش یا افزایش جمعیت

نظام سیاسی نیز می‌تواند دو کارکرد اصلی در زمینه افزایش جمعیت داشته باشد:

۴-۱. کارکردهای تقویتی

با توجه به اینکه اصل اتفاق افزایش یا کاهش نسل باید در لایه‌های پیشین حل و فصل شود، نظام سیاسی موظف است با سیاستگذاری‌ها و خط‌مشی‌گذاری‌های صحیح به تقویت عوامل بنیانی افزایش نسل و تضعیف عوامل کاهش نسل دامن بزند.

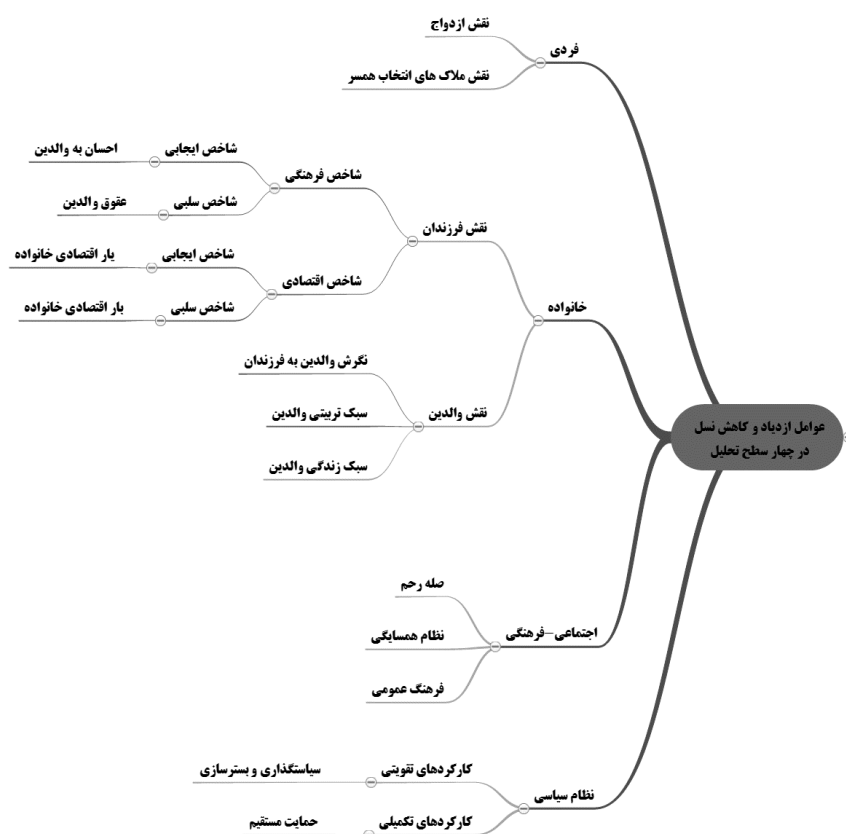
برخی از مهمترین سرفصل‌های اقدامات تقویتی که نظام سیاسی می‌تواند در راستای افزایش جمعیت سرلوحه کار خود قرار دهد عبارت است از: سیاستگذاری در راستای تکثیر ازدواج جوانان و تسهیل زندگی متأهلی؛ در نظر داشتن اولویت‌هایی نظیر تأهل، فرزندبیشتر و دختردار بودن در نظامات اشتغال، مسکن، تأمین اجتماعی و تخصیص منابع و امکانات عمومی؛ ترویج فرهنگ احسان به والدین و صله رحم از طریق نهادهای آموزشی و رسانه‌های عمومی؛ تحول بنیادین در نظامات آموزشی و اتصال آموزش با نظام کسب و کار، اصلاح نظام مسکن و شهرسازی در راستای تشکیل خانواده‌های پرجمعیت و تسهیل صله ارحام و...

۴-۲. کارکردهای تکمیلی

کارکردهای تکمیلی بر خلاف کارکردهای تقویتی، عمومی نیستند، بلکه بستگی به شرایط و افراد و گروه‌های خاص دارد. از این رو کارکردهای تکمیلی، می‌تواند نقش **مُسکِّن** و **موقت** در ماجرای افزایش نسل ایفا کند و هیچگاه به حل کامل، اساسی و دائمی این مسأله کمک نمی‌کند. این سنخ کارکرد در مسأله افزایش جمعیت، می‌تواند شامل اعطای وام و تسهیلات مستقیم به برخی خانواده‌های پرفرزند یا بی‌کس و کار باشد.

این نوع از سیاست را می‌توانیم در بیان روایات نوعی محرومیت‌زدایی از خانواده‌های محروم (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق: ۴۳۹؛ ابن حیون، ۱۳۸۵ق، ج ۱: ۳۶۶) یا حمایت از افراد مجردی دانست که توانایی تشکیل خانواده ندارند.

مطابق روایت موثقه‌ای، امام صادق(ع) در توصیف سیره حکومتی امیرالمؤمنین(ع) نقل می‌کنند که: روزی فردی را که مرتکب خودارضایی شده بود را نزد امیرالمؤمنین(ع) آوردند. آن حضرت محکم به دست او زدند به نحوی که دستش سرخ شد، سپس از محل بیت‌المال مسلمین مقدمات ازدواج او را فراهم ساختند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷: ۲۶۵). شایان ذکر است که تمرکز نظام سیاسی باید بر کارکردهای تقویتی باشد و نه کارکردهای تکمیلی؛ چرا که اولاً منابع کارکردهای تکمیلی محدودند اما منابع کارکردهای تقویتی نامحدودند، ثانیاً کارکردهای تکمیلی آفاتی همچون تنبلی، وابستگی، مقروض و مدیون شدن دارد، اما کارکردهای تقویتی از این آفات نسبتاً مصون هستند.

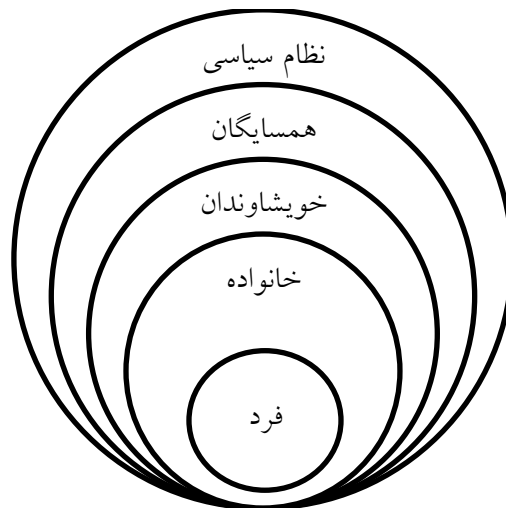

نمودار ۲. خلاصه عوامل افزایش و کاهش نسل از منظر قرآن و حدیث در چهار سطح تحلیل

بحث و نتیجه گیری

در این پژوهش هدف این بود تا عوامل کاهش جمعیت از منظر آیات و روایات مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. عوامل سلبی و ایجابی تصریح شده در آیات و روایات را در چهار دسته عوامل فردی، عوامل خانوادگی، عوامل اجتماعی-فرهنگی و عوامل سیاسی طبقه‌بندی شد. ازدواج به هنگام و انتخاب همسر متناسب با ملاک فرزندآوری، به عنوان مهمترین عوامل افزایش نسل در سطح تحلیل افراد، احصاء و تحلیل شد.

در سطح تحلیل خانواده‌ها، نقش فرزندان و والدین به صورت جداگانه مورد تحلیل قرار گرفت؛ احسان به والدین، یاری‌گری اقتصادی از جانب فرزندان و سبک زندگی و تربیتی نیکو از جانب والدین، از اصلی‌ترین عوامل افزایش جمعیت در این سطح بودند. در سطح تحلیل اجتماعی-فرهنگی، صلح رحم، نظام همسایگی مناسب و فرهنگ عمومی موافق از مهمترین عوامل تکثیر نسل به حساب می‌آمدند. در منظومه آیات و روایات، «نظام سیاسی» به عنوان آخرین لایه مؤثر در افزایش نسل شناسایی شد که با سیاست‌گذاری‌های همسو با زندگی متأهلی و خانواده‌های پرفرزند (سیاست‌های تقویتی) و حمایت از گروه‌های خاص (سیاست تکمیلی یا تأمین اجتماعی) می‌تواند در افزایش جمعیت جامعه نقش آفرین باشد.

شکل ۱. سلسله مراتب نهادهای موضوع تکافل و نقش آفرینی رتبی آنها در افزایش نسل (آرام، ۱۳۹۸: ۱۹۶)

نکته قابل توجه در اولویت‌بندی این عوامل لایه‌ای بودن یا مرحله‌ای بودن آنهاست به نحوی که می‌توان قائل به اولویت‌بندی آنها بر اساس نهادهای موضوع تکافل یا سطوح حیات انسانی شد. با این تقریر افراد و خانواده دارای بیشترین ضریب تأثیر و نظام سیاسی دارای کمترین ضریب تأثیر در تحولات جمعیتی هستند. این نکته با عمده تحقیقات پیشین ناهمخوان است. إشکال اصلی نحوه مواجهه با آسیب تحدید نسل، غفلت از زیربناها و عوامل اصلی آن و برخورد سطحی و روبنایی با این پدیده است. زمانی که فرهنگ تجرد و زندگی مجردی در جامعه رواج پیدا کند، عقود والدین گسترده و علنی شود، فرزندان تا زمان ازدواج - و حتی پس از آن - بار اقتصادی خانوار به حساب آیند، فرهنگ قطع رحم در جامعه شایع شود، نظامات همسایگی بی‌معنا شود، گرایشات مذهبی در خانواده‌ها کم‌رنگ شود و سیاست‌گذاری‌ها بین فرد متأهل و مجرد، خانواده کم‌جمعیت و پرجمعیت یا عیال‌وار و غیرعیال‌وار تفکیک مشخصی قائل نشود، طبیعی است که بحران تحدید نسل روز به روز تشدید شود. این درحالی است که سیاست‌های تشویقی - نظیر تزریق مستقیم پول و وام^۱ - یا سیاست‌های تهدیدی - مانند ترساندن مردم از پیری جمعیت - ساده‌ترین، سطحی‌ترین، موقتی‌ترین و کم‌پازده‌ترین راهکارهایی هستند که دولت می‌تواند در ارتباط با نهاد خانواده - آن هم به مثابه یک بنگاه اقتصادی - اتخاذ کند. برای تأیید هرچه بیشتر این مدعا لازم است در پژوهش‌های مستقل دیگری اثرات سیاست‌های تشویقی و تهدیدی دولت‌ها بر افزایش جمعیت، با آمار و ارقام مستدل نشان داده شود و تجربه دیگر کشورها - همچون ژاپن - در این زمینه مورد درس‌آموزی قرار گیرد.

۱. لازم است مقالات مستقلی در خصوص اثرسنجی بلندمدت وام‌ها (=بدهی‌ها)، بر ازدواج و فرزندآوری مورد پژوهش قرار گیرد. مطابق برخی پژوهش‌های بین‌المللی از آنجا که وام بیشتر به معنای بدهی بیشتر است، در کلان مدت، افرادی که مقروض‌تر بوده‌اند، ازدواج - و فرزندآوری - خود را به تأخیر می‌اندازند (برای مطالعه بیشتر ر. ک. به: Addo, 2014).

منابع

- قرآن کریم.
- آرام، محمدرضا (۱۳۹۸)، نظام سازی بر مبنای تکافل اجتماعی، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
- آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۴۱۰ق)، غرر الحکم و درر الکلم، قم: دار الکتاب الإسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲)، الخصال، قم: جامعه مدرسین.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶)، الامالی، تهران: کتابچی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۵)، علل الشرایع، قم: جامعه مدرسین.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۸ق)، التوحید، قم: جامعه مدرسین.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق)، من لا یحضره الفقیه، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی (۱۳۸۵ق) دعائم الإسلام، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام
- افتخاری، علی اصغر و آرام، محمدرضا (۱۳۹۶)، «آسیب شناسی سیستمی آموزش و پرورش و ارائه راهکارها، نشریه اسلام و پژوهش های تربیتی»، ۱۷(۱)، ۷۱-۹۲.
- اهوازی، حسین بن سعید (۱۴۰۲ق)، الزهد، قم: المطبعة العلمية.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ق)، المحاسن، قم: دارالکتب الإسلامیة.
- بهشتی، محمد (۱۳۷۹). بهداشت و تنظیم خانواده، تهران: بقعه (تهیه و تنظیم بنیاد نشر آثار و اندیشه های شهید آیت الله دکتر بهشتی).
- پورعزت، علی اصغر؛ سوداگر، هاشم؛ سعدآبادی، علی اصغر و هاشمی کاسوایی، میناسادات (۱۳۹۸)، «شاخص های اولویت بندی عادلانه مسائل عمومی»، اندیشه مدیریت راهبردی، ۱۳(۲)، ۱۳۹-۱۶۹.
- جوهری بصری، احمد بن عبدالعزیز (بی تا)، السقیفة و فدک، تهران: مکتبه نینوا الحدیثه.
- حلی، حسن بن یوسف بن مظهر اسدی (۱۳۸۸ق)، تذکره الفقهاء، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- خانی، منا و رفعت، محسن (۱۴۰۰)، «بررسی معنایی، مفهومی و کاربردی احادیث «فضیلت مندی زنان زایا و مهربان»، فصلنامه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، ۱۶ (۵۷)، ۱۰۵-۷۹.
- خمینی، سید حسن (۱۳۸۰)، «تنظیم خانواده یا تحدید نسل (قسمت دوم)»، پژوهشنامه متین، ۴ (۱۷)، ۳۱-۵۶.
- رضا، محمدرشید (۱۴۱۴ق)، تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار، بیروت: دار المعرفة.
- رهبری، حسن (۱۳۸۱)، «اسلام و سامان دهی جمعیت»، فصلنامه فقه، ۹ (۳۳ و ۳۴)، ۹۰-۱۰۰.
- سیوطی، عبدالرحمن (۱۴۰۴ق)، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق)، نهج البلاغه، قم: هجرت.

فصلنامه علمی فرهنگی تربیتی زنان و خانواده

- شهید ثانی (عاملی)، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ق)، مسالک الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، قم: مؤسسه المعارف الإسلامية.
- صاحب الجواهر (نجفی)، محمد حسن (۱۴۰۴ق)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، لبنان: دار إحياء التراث العربی.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰)، مکارم الأخلاق، قم: الشریف الرضی.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۰۷ق)، تهذیب الأحکام، تهران: دارالکتب الإسلامية.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق)، التفسیر الکبیر، بیروت: مکتب تحقیق دار احیاء التراث العربی.
- قطب الدین راوندی، سعید بن هبه الله (۱۴۰۵ق)، فقه القرآن، چاپ: دوم، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- کاوه فیروز، زینب؛ زارع، بیژن؛ شمس الدینی، حسین (۱۳۹۵)، تأثیر مؤلفه‌های سبک زندگی بر نگرش به فرزندآوری (مطالعه موردی: زنان در آستانه ازدواج شهر تهران)، زن در توسعه و سیاست، ۲ (۱۴)، ۲۳۴-۲۱۷.
- مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (۱۴۰۴ق)، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، چاپ: دوم، تهران: دارالکتب الإسلامية.
- مجلسی، محمدتقی بن مقصود علی (۱۴۰۶ق)، روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، چاپ دوم، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.
- محبی، سیده فاطمه (۱۳۹۹)، کاهش جمعیت و فرزندآوری (مصوبات، چالش‌ها و راهکارها)، تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده.
- محمدی، نعیمه و صیفوری بتول (۱۳۹۵)، «بررسی جامعه‌شناختی عوامل مؤثر بر ترجیح باروری زنان»، فصلنامه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، ۱۱ (۳۶)، ۷۰-۴۹.
- مرکز آمار ایران (۱۳۹۷)، نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵، تهران: دفتر ریاست، روابط عمومی و همکاری‌های بین‌المللی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۴)، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، چاپ هفتم، تهران: صدرا.
- معصومی، علی (۱۳۹۶)، کاهش جمعیت، فاجعه تقلیل ازدواج و تحدید نسل، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت.
- موسوی، سیده فاطمه و قافله باشی، مهدیه سادات (۱۳۹۲)، «بررسی جایگاه و نگرش به فرزندآوری در خانواده‌های جوان شهر قزوین»، فصلنامه علمی مطالعات زن و خانواده، ۱ (۲)، ۱۱۱-۱۳۴.
- میرهاشمی، زهرا سادات و جلیلی کلهری، طاهره (۱۳۹۶)، تبیین و بررسی دیدگاه‌های مستنبط از آیات و روایات در مورد سیاست راهبردی تکثیر موالید و افزایش جمعیت در اسلام، فصلنامه مطالعات زن و خانواده، ۲ (۱۰)، ۱۹۲-۱۵۳.
- میری، محمدرضا و ملاکی مقدم، حکیمه (۱۳۹۷)، عوامل مؤثر بر سن اولین بارداری در مزدوجین شهر بیرجند، مجله دانشگاه علوم پزشکی قم، ۱۲ (۳)، ۵۵-۴۶.

نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل‌البتی علیهم‌السلام.
نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۳۵ق)، خاتمه مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

Bauman, Zygmunt (2003), *Liquid love: on the frailty of human bonds*, England: Cambridge.
Chavarro, J. E., Rich-Edwards, J. W., Rosner, B. A., & Willett, W. C. (2007). Diet and lifestyle in the prevention of ovulatory disorder infertility. *Obstetrics and gynecology*, 110(5), -۱۰۰۸

۱

Daugherty J, Copen C.(2016), Trends in Attitudes About Marriage, Childbearing, and Sexual Behavior: United States, 2002, 2006-2010, and 2011-2013. *National Health Statistics Reports*. 2016 Mar(92):1-10.

ESHRE Capri Workshop Group, 2005, Fertility and ageing, *Human Reproduction Update*, Vol.11, No.3 pp. 261-276.

Addo F. R. (2014). Debt, cohabitation, and marriage in young adulthood. *Demography* , 51(5), 1677-1701.

Glick, Peter. Handy, Christopher and E. Sahn, David (2015), *Population Studies*, Routledge.
Hosseini-Chavoshi, Meimanat. Abbasi-Shavazi, Mohammad Jalal. McDonald, Peter (2016), Fertility, Marriage, and Family Planning in Iran: Implications for Future Policy, 13(1):31-40.

Khadvizadeh, T., Rahmanian, S., Esmaily, H. (2018). Young Women and Men's Attitude towards Childbearing. *Journal of Midwifery and Reproductive Health*, 6(3), 1345-1356

Nahar, MosammatZamilun. Zahangir, Mohammad Salim. Shafiqul Islam, S.M (2013), Age at first marriage and its relation to fertility in Bangladesh, *Chinese Journal of Population Resources and Environment*, Volume 11, 2013 - Issue 3.

منابع الکترونیک

ارتباط میان سن زنان و کاهش باروری، منتشر شده در مارس ۲۰۱۴م، آخرین بازبایی در تاریخ ۱۴۰۱/۰۸/۱۱ به نشانی:

<https://www.acog.org/clinical/clinical-guidance/committee-opinion/articles/2014/03/female-age-related-fertility-decline>

درگاه ملی آمار، باروری در ایران، منتشر شده در ۱۴۰۰/۰۶/۱۴، آخرین بازبایی در تاریخ ۱۴۰۰/۰۷/۲۵ به نشانی:

<https://www.amar.org.ir/Portals/0/News/1400/fertility.fathi.pdf>

حقایقی در مورد سندروم داون، منتشر شده در آپریل ۲۰۲۱م، آخرین بازبایی در تاریخ ۱۴۰۱/۰۸/۱۱ به نشانی:

<https://www.cdc.gov/ncbddd/birthdefects/downsyndrome.html>